

14. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання (Спроба реконструкції цілісного образу науковця) [Електронний ресурс] / Ю. Шевельов // Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США, 1992. – Режим доступу: http://maidan.org.ua/yuri_sheveliov/Potebnia.htm.
15. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / Ю. Шевельов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. 1: Мовознавство. – 584 с.

This article provides a comparative analysis of Ukrainian creative potential of Olexander Potebnja and Ivan Ohienko. It's reveals the attitude of linguists to native education. Scientists illustrated expanse vision of national issues in general and Ukrainian in particular. An idea is well-proven that the right to independence, writing, language literary life depends on the national consciousness of native speakers and needs to have its own literature, as well as the social conditions, state that restrains or promotes the development of literary language as an expression of higher mental activity of people.

Key words: synergetics of language, native language education, bilingualness, national consciousness, creation of the state.

Отримано: 01.11.2015 р.

УДК 811.161.2:373:398

С. А. Шуляк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗАМОВЛЯНЬ (на основі мовної спадщини Івана Огієнка)

У статті вивчено лексику українських народних замовлянь на основі мовних досліджень Івана Огієнка. Проаналізовано лексеми на позначення реалій християнської релігії та назв, що відповідають елементам давньої віри наших пращурів. Описано найпоширеніші символи та їх функціонування в українських замовних текстах.

Ключові слова: християнська лексика, текст, лексема, давня віра, українські замовляння, символ.

У величезній за обсягом і багатогранній за проблематикою науковій, просвітній, культурологічній спадщині видатного діяча українського відродження Івана Огієнка особне місце посідають праці, присвячені різноманітним аспектам розвитку української мови [8, с.6].

Свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він однаковою мірою успішно застосовував як мовознавець та літературознавець, редактор та видавець, перекладач та поет, ректор та міністр, православний митрополит та історик української церкви [9, с.18]. Одне беззаперечне: він чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів свого довгого й важкого життя не полишав подвижницької діяльності на ниві відродження нації, в захисті, а згодом в утвердженні та розвії рідної мови, культури в цілому [9, с.18].

Іван Огієнко прийняв духовний сан і завершив свою земну дорогу далеко за океаном під іменем митрополита Іларіона. Та навіть опинившись на чужині, він за пастирськими турботами ніколи не забував, що він українець і що «служити народові – то служити Богові» [13, с.18].

Народну мову фольклорних текстів також досліджують М.К. Дмитренко, В.В. Жайворонок, О.В. Лабашук, Ю.Л. Мосенкіс, Н.М. Москаленко, М.О. Новиков, О.А. Остроушко, О.І. Потапенко, С.П. Павлюк, І.Є. Руснак, О.А. Соляр, А.І. Темченко, О.Є. Хомік та інші мовознавці.

Мета нашої розвідки – вивчити лексику українських народних замовлянь на основі мовних досліджень Івана Огієнка та сучасних наукових доробок. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: проаналізувати лексеми на позначення реалій християнської релігії та назв, що відповідають елементам давньої віри наших прашчурів; описати найпоширеніші символи та їх функціонування в українських замовних текстах.

І. Огієнко зазначав, що для вивчення старої української віри маємо бездоганне й надзвичайно цінне своє джерело, джерело, що доступне для вивчення й сьогодні: це залишки колись величного селянського побутового обряду [7, с.32]. Українські замовляння є частиною цих обрядів, що дійшли до нас через століття, мають у суспільстві значний вплив та потребують детального дослідження.

Християнство спочатку сильно приголомшило нашу власну українську культуру, бо наше духовенство, не розуміючи великої ваги національної оригінальної культури, увесь час воювало проти неї, вбачаючи в ній тільки «язицтво» [7, с.68].

Український народ – один з найбільш побожних народів у світі... [7, с.68], тому і в текстах українських замовлянь з'являється такий символ християнської релігії як **хрест** – об'єкт релігійного шанування в багатьох релігіях, що являє собою стрижень з однією або кількома поперечками [12, с.391-392], наприклад у замовляннях пристріту: *Там ти собі качайся-гуляйся, / А до мене, (ім'я), / Од Бога блаженної, / Од Хреста хрещеної – не вертайся!* [1, с.45]; *Ішла Мати Божа золотим мостом / З золотим хрестом* [1, с.45]; *Іде Божа Мати мостом, / Опірається хрестом, / Рожденій, молитвеній (ім'я), / Пристріт виговорити* [1, с.45]; *Матір Божа спочивала, / Золотий хрест у руках держала* [1, с.69]; *Ісусом Христом поклонюся, / Хрестом святим осінюся. / Хрест свяятий при нас усіх / Рождених, хрещених* [2, с.22]; **Господи, ти дав мені оружжя своє – хрест, і затрепечуть всякі болісті від сили його** [2, с.111].

І. Огієнко зауважив, що наш народ не все відкинув з своєї давньої віри, що власне до давньої віри своєї скоро прищепив він кращі ідеї християнства [7, с.68]. Дійсно, той, хто виконує замовляння, на поміч кличе Господа Бога: *На першій порі вступаю, / Господа Бога на допомогу зазиваю, / Хрещеному, молитвеному (ім'я) / Вітер-переляк качаю* [1, с.39], адже без його допомоги сама людина не впорається з проблемами, зазвичай пов'язаними зі втратою здоров'я, як-от: **Я з словами, а Господь – з поміччю!** [1, с. 34]; **Не сама я виговораю – / Господа Бога призиваю; / Як Господь pomoже – то і я поможу!** [1, с.35]; **Я – з словом, / А Господь в добрий час / І в добру пору – з поміччю!** [1, с.37]. Часто образ Господа наділений епітетами *милосердний і праведний*, які вказують на велику любов до нього, як-от: **Я – з річчю, / Господь милосердний і праведний – / Із поміччю!** [1, с.40]. У замовлянні переляку неабиякого значення набуває словосполучення *Божими словами: Я тебе змовляю Божими словами, / Своїми трудами, гострими мечами: / Тут тобі не стояти, тіла не ламати, / Червоної крові не пити, / Білого тіла не в'ялити* [1, с.40].

У замовляннях поширеними є звертання до святих, як-от: **Пречиста свята Мати, / Прийди мені помагати** [1, с.32]; **Миколаю-божогоднику, скоропомошнику, / Приступи і помози / хрещеному рабу Божому (ім'я) / Ляж і всякі хвороби / Із середини виговорити!** [1, с.35]; **Господи, помози мені поворожити, / Хрещеному, народженому (ім'я) / Переполох вилити** [1, с.37]; **Помози мені, Господи, / Очисти**

раба Божого (ім'я) / Од горілки, од болєзні, од чарів [1, с.41], а також конструкцій-діалоги: За першим разом, Божим приказом, / Ішла **Божка Мати**, / Золотою палицею упиралася. – Куди йдеши, **Божка Мати**? / – Іду вітер качати, переляк качати, / Викачувати з голови, з зубей, з крові, / З кожної жилочки [1, с.41].

Людина у замовляннях набуває християнських характеристик завдяки лексемам хрещений, молитвений, раб Божий, наприклад: Сікачами-мечами нечистого духа виганяю, / **Хрещеному, молитвеному** (ім'я) / Допмагаю [1, с.35]; Там будеш пить і гулять, усі розкоші мать, / **А хрещеному рабу Божому** (ім'я) / Спокій дасть [1, с. 36]; Іди туди, де вітер не віє, де сонце не гріє, / Де мужицький потоп не ходе, / Де женський глас не заходе, / Там від Господа Бога Небесного / Тобі добре буде. / Водичкою переливайся, / Пісочком пересипайся, / **А до цього народженого, хрещеного** (ім'я) / Більше ніколи не вертайся [1, с.38].

Оберегові замовляння, на відміну від інших текстів цього жанру, зазнавали більш виразного впливу християнської культурної традиції, що зумовило структурно-композиційну модифікацію первісних текстів [11, с.50], тому й тексти українських замовлянь насичені лексикою молитовного характеру (во віки віків тощо): Ішли святі Петро з Павлом книгу читать, / Од раба Божого (ім'я) / Підвій одслать за синє море: / На синьому морі лежить синій камінь, / На тому камені чорне коріння. / Тобі тут не ходить, / У раба Божого (ім'я) не гулять, не б'ють, / І крові не сосать, і серця не смокать, / А тут тобі ходить, / На синьому морі коріння глодать. / Мій приговор – / і нинє, і прісно **во всі віски**! [1, с.39].

Поряд з лексикою на позначення реалій християнської релігії функціонують образи зорі як символу жіночого божества світла, вічності, животної природи, довшеної краси, таємниці, любові, багатства, мрії [3, с.113] і води, яка «символізує кров землі; початок і кінець; межу між живим і тим (мертвим, потойбічним) світами; минуле і майбутнє, мить і вічність...» [3, с.90], наприклад: **Добриденє, переляче!** / Не сама прийшла – / **Дванадцять апостоліє привела, / Зорею підперезала, / У світ Божий випроводжала.** / Усі святі знаючі і незнаючі, / Станьте на поміч / **Хрещеному, молитвеному** (ім'я) / переляк покачати, / На водичку викликати. / **Водице-йорданице, водице-стрітенице,** / Ти очищаєши каміння-кременія, / Очищ же (ім'я) душечку і тіло [1, с.34]. В одному тексті замовляння поряд Матір Божа, місяць, зоря тощо, як-от: На синьому морі, на червоному камені / **Матір Божа** стояла, / Всі пристріти і дання одговоряла... Ти, **Місяцю, ясний, / Ти, Місяцю, прекрасний, / Ти, Місяцю, дорогий, ти, Місяцю, золотий; / Я Місяцем обгорнуся, / Зорью підперезюся, / І своїх ворогів-супостатів не боюся!** [1, с. 45]; **Ангеле Сохранителю, Пресвята Мати, / Зоря-зоряниця, всім зорям цариця, / Ясний Місяць, світлі Зорі, / Візьміть від раба Божого (ім'я) / Безсоння-бездрімотницю та всяку хворобу / І однесіть у бурхливе море, / У безодню чорну, в п'ять чортову. / Прийди до (ім'я) сон святій пречистий, / Забери від (ім'я) напасть згубу / І дай рабу Божому (ім'я) одужання – / Нині й до віку. **Амінь**** [1, с.66].

Пізніше, коли народ наш до певної міри таки засвоїв собі головні основи християнства, він, проте, не кинув і старої своєї віри, особливо дрібніших рис її, і витворив цікаве особливе двовір'я: поєднання християнства з своєю давньою вірою, залишки якої ще й сьогодні скрізь знаходимо в нашого народу [7, с.64-65]. Так, у замовлянні переляку спостерігаємо обряд викачування переляку яйцем, який супроводжується християнською лексикою, як-от: **Ти звідусіль убирайся, / Ти тут не розпоряджайся, / Ти в оце яєчко вкачайся. / То я тебе викачую, / Я тебе вижену; Не сама я буду викачувати – / Божими словами вимовляти, / Не сама я буду – з Ісусом Христом, / З янгелом-хранителем, / З усіма святими спасителями. / Буде дванадцять ангелів шептати, / Будуть херувими співати, / Будем вітер качати, / Переляк, перелєсник викачувати** [1, с.38].

У лікувальних замовляннях святі виконують функції людини (орють, ходять, сіють, копають, одробляють): *Бо святий Адам і святий Аврам / На цьому полі орали, / А пресвятая Богородиця-праворучниця / По полю ходила, / Зілля це сіяла, бояр копала, / Од дання одробляла* [1, с.38], або ж ті, які лише їм притаманні, наприклад: *Ти ж, Ілля-пророк, / Завідуєш бурями-тучами / І всякими вітрами...* [1, с.48]. Спостерігаємо певну подібність у біографії християнського святого і в атрибутиці язичницького божества чи магічної істоти; для святого Іллі – це вознесення на небо у вогняній колісниці: воно наклалось на атрибутику грозового вершника – Бога-Громовержця [10, с. 295].

У давніх наддніпрянських слов'ян, предків українського народу, було багато богів, але про них ми знаємо мало: в літописах залились тільки їхні імена з деякими незначними прикметами, котрі показували, які то були боги. Наші предки вірили в Сварога, бога огню, Дажбога, бога сонця, Перуна, бога грому й блискавки, Леля, Велеса, бога товару, Коляду, Стрибога, дивів, рожаниць, русалок [5, с.7], про що й свідчать такі тексти українських замовлянь: *Хай дівка росте, як ясна Зоря, / працювита, талановита, красою / земною умита, / Хай Боги її благословляють, / на світлу дорогу наставляють. / Матінко Лодо, під свою опіку візьми, / Онучатко Дажбоже у цьому світі благослови* [4, с.18].

Імена святих у замовляннях тісно пов'язані зі світом язичництва. Значення може бути первісним або ж піддаватися народній етимологізації; таким є Володимир («володіти миром») – зовсім не обов'язково хреститель Русі (як і Володимир Красне Сонечко в білинах), зате без жодного сумніву князь всесвітлу – ім'я місяця [10, с.296]: *Місяцю Владимиру, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш, як невільники й невольниці плачуть за батьком та за матір'ю, за дітками маленькими; як корова за телям, як лошиця за лошам, як ослиця за осям, як море за морем* [4, с.11]; *Місяцю Володько, все бачив, бачителю, і чуєш, як несамовито плачуть люди, на яких найшли нещасливі години, і плачуть, та це й дуже, помилуй, Боже* [4, с.80]. Такою є Уліяна, Єлена – імена води (від «лїтїся») [10, с.296]: *Добрїдень, кринице-вдовице! / Земля Тетяна, вода Уліяна! / Ти очищаєш каміння, креміння, / Луги, береги. / Я буду на поміч води набираюти, / Своє тіло обмивати / Від ворогів, від напасті, від хвороб* [4, с.16]; *Водо Єлено! Очищаєш луги і береги, очисти мене від усього злого, болісті й слабості* [4, с.74]; – *Добрїдень, земле Тетяно, а вода Оляно, наповни землю травою, криниці водою* [4, с.87]. За ними особливо добре видно, як етимологізоване в народному дусі ім'я спочатку виводиться з властивостей свого об'єкта-носія, а згодом готове зажити самостійно, приєднавшись до однойменного святого [10, с.296].

Зауважимо, що іменами наділені також зорі, наприклад: – *Вечірня зірнице, рідна сестрице; перва похвала, друга покраса, третя прекрасна Настасія. Похвало, похвалися, покрасо, покрасися, а ти, прекрасна Настасія, прибав Божої роси мій (масть) корові* [2, с.245]; – *Ви, зорі-зоряниці, ви Божі помішниці, одна Захара, друга Варвара, третя Марина, з роси, з води потягніть, мій рябій корові молоко приверніть* [2, с.254]; *берег: – Добрїдень, Іван Берег, наповняєш землю травою, береги водою, а рибу лускою. Наповни мою (масть) корову Божою росою* [2, с.245]; *Добрїдень тобі, / береже Оліяне* [2, с.249]; *колодязь, вода, сонце: Колодязь Оврамій, вода Уліяна, сонце Осіянія, місяць на весь світ, а я скачу поправить (рябу чи яку) корову на весь вік* [2, с.253]; *бджоли: Дендобре, матко Фірко, дендобре, матко Ягінко, дендобре, матко Ябрунько, – уставайте раненько, будіть діток раненько. Ідіть, діточки, в поле да збирайте цвіт щиренько* [2, с.276]; *змії: На морі-окіяні, на острові Буяні, там лежить колода, а в той колоді – три цариці, три зміїні:*

одна **Софія**, другая **Половія**, третя **Домникія** [2, с.286]; хвороби, як-от: *Чи ти, вразе-Денисе, чи ти, вразе-Степане, чи ти, вразе-Голяне, чи ти, вразе-Танасе, чи ти, вразе-Тарасе, я себе вимовляю, на місце посилаю* [2, с.102].

Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання [6, с.126]. У тексті оберегів-молитв «Сон Богородиці», написаних народною мовою, молитві надається особливого помічного значення, як-от: *Матір Божа по небесам ходила, / Свого сина водила. / На синьому морі Ісус лежав; / Там Спаситель спочивав, / Золотом хрести випрямляв. / Прийшли до нього Петро й Павло: / – Ми тебе, Господи, любим, милуєм! / А Спаситель їм сказав: / – Беріть хрести в руки, ідіть по біду світу, / Розкажіть сліпим, дурним, засудженим, / Що хто буде цю **молитву** читати, / Того Господь не допустить / На вогні горіти, на воді потопати, / Ніяким звіром нерозтерзаним бути, / Ніяким чоловіком непобіждьонним бути* [1, с.69].

Числа в замовляннях, подібно до імен, епітетів, супровідних предметів або осіб, відіграють роль атрибутів [10, с.275]. Навіть коли фольклор замінила література, а язичництво – християнська релігія, навіть коли символіка малих чисел уже не усвідомлювалась так повно й безпосередньо, як раніше, – практично вона ніколи не деформувалася, зберігаючи в цілості своє смислове ядро [10, с.276]. У наведених нижче замовляннях число три має значення «динамічний цикл змін» [10, с.281], як-от: *Матір Божа до землі припадала, / Такі слова казала: / – Ой, раби мої, хто мій сон / Три рази в сутки прочитає – / Той, раб мій, буде в дорозі здоровий, / На вогні не згорить, на суді буде правий, / Ніяка куля й меч булатний його не візьме, / Гром не вб'є, блискавка не спалить!* [1, с.71]; – *Не плач, Мати Марія, твій син устане! / Хто цю **молитву** знає – / Хай три рази читає, / Вона спасе вдома і надворі, / В дорозі й на полі, / Від звіра-звіриці, від колдуна-колдуниці, / Від чоловіка злого, від змія лихого* [1, с.73], адже текст пропонується читати три рази на добу, тобто відповідно до формули ранок – день – ніч.

Християнські елементи замовлянь дають дуже багато цінного для з'ясування самої ситуації «зустрічі» двох світів: язичницького та християнського; у замовляннях ця зустріч іде не по поверхні – не в політичній, ідеологічній, тобто жорстко регульованій і тенденційно інтерпретованій площині; вона відбувається у глибинах свідомості, в надрах найскровеннішого душевного життя (адже закляття передаються з роду в рід) [10, с.294]. Так святих у замовляннях просять робити дії, які їм не властиві, наприклад: **Святі архангели, архистратиги** – / *Божі мучителі! / Станьте мені до помочі – / **Всякі хвороби на віск виливати**...* [2, с.281]. Замовляння супроводжували людину з перших днів життя, як-от під час купання, яке зазвичай відбувалося відразу після народження: – *Здоровий був, мій синочку (донечка), з далекої доріженьки! Намучився, поки до світу Божого ясного дістався. Рости здоровий та кріпкий, як дуб, гнучкий, як лоза, бистрий, як вода* [2, с.281]; перших хвороб, наприклад: *Пошли, Боже, легке дихання, / Младенцю (Сергію) бувати, / Цих тридцять не чути, не знати. / Рости, дитя, Богові на хвалу, / Батькам на славу. / Многая літа, многая літа, многая літа! / Героєм виростати, / Горя не знати, / А хліба, солі і всього подоволі мати* [2, с.281], даючи психологічну настанову на подальше життя. Як тут не згадати думку Івана Огієнка про те, що «мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я...» [6, с.126].

Отже, мовні дослідження Івана Огієнка актуальні для вивчення лексики українських народних замовлянь. Лексеми на позначення реалій християнської релігії та назв, що відповідають елементам давньої віри наших пращурів функціонують у замовних текстах поряд, чим пояснюється їх тісний зв'язок. Найпоширенішими символами виступають хрест, назви християнських святих, зорі, місяць, вода, а також число три. Подальші дослідження стосуватимуться вивчення символічних дій у текстах українських народних замовлянь.

Список використаних джерел:

1. Вербальна магія українців / вступ. сл. Л. Дунаєвська ; авт. передм. О. Павлов ; упоряд. та приміт. Т. Полковенко, В. Фісун. – К. : Бібліотека українця, 1998. – 98 с.
2. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук ; передм. М.Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
3. Дмитренко М.К. Символи українського фольклору : монографія / М. Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
4. Замовляння / упоряд., передмова, примітки М.К. Дмитренка. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с.
5. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / І. Нечуй-Левицький // Ескіз української міфології. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 88 с.
6. Огієнко І.І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / І.І. Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 141 с.
7. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви : у 2 т. // І.І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1-2. – 284 с.
8. Тимошик М. «...І поки житиме мова – житиме й народ» / М. Тимошик // Літературна Україна. – 2012. – №1. – С. 6-7.
9. Тимошик М. «Служити народові – то служити Богові» / М. Тимошик // Урядовий кур'єр. – 2012. – №7. – С. 18.
10. Українські замовляння / упоряд. Н.М. Москаленко ; авт. передмови та коментаря М.О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
11. Руснак І.Є. Український фольклор : навч. посіб. / І.Є. Руснак. – К. : Академія, 2010. – 304 с.
12. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства / В.М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с.
13. Шпак В. Патентований українець / В. Шпак // Урядовий кур'єр. – 2012. – №189. – С. 18.

The article investigated the vocabulary of Ukrainian spells that are based on Ivan Ohienko's research works. We analyzed the lexemes for denoting the realities of Christian religion and the titles referring to the elements of ancient beliefs of our predecessors. The most wide-spread symbols and their functioning in Ukrainian spells are described.

Key words: Christian vocabulary, text, lexeme, ancient belief, Ukrainian spells, symbol.

Отримано: 29.10.2015 р.